
ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ԲԱԶՄԱՀԱՏԿԱՆԻՇ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

ԳԱՂԹՈՒՇԻ ՀԱՆԱՆՅԱՆ

Հայ բարբառագիտությունն ընթացել է ինչպես բարբառային առանձին միավորների նկարագրության և ուսումնասիրման, այնպես էլ տեսական որոշ հարցերի մշակման ու առաջընթացման ուղղություններով:

Տեսական հարցերի մշակման ուղղությամբ բավական նկատելի և լուրջ աշխատանքներ են կատարվել հատկապես բարբառային միավորների դասակարգման և նրանց՝ միմյանց հետ ունեցած փոխհարաբերությունների բացահայտման բնագավառներում: Բարբառային միավորների առաջին դասակարգումները կատարվել են դեռևս նախանցյալ դարի երկրորդ հիսնամյակում: Դրանք, որ հայ բարբառագիտության մեջ ընդունված է անվանել աշխարհագրական դասակարգումներ, վերաբերում էին հիմնականում աշխարհաբարի սաղմնավորման և հետագա զարգացումներին (Ա. Այտընյան), ինչպես նաև ընդհանրապես հայերենի ծագումնաբանական որոշ խնդիրների մեկնաբանություններին (Ք. Պատկանյան, Լ. Մսերյանց, Ա. Թուման):

Հայ բարբառագիտության զարգացման համար տեսական առաջին ուղենիշային ուսումնասիրությունը Հր. Աճառյանի «Հայ բարբառագիտություն (Ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների)» (Մոսկվա, Նոր Նախիջևան, 1911) աշխատությունն էր, ուր առաջին անգամ կատարվում է հայ բարբառների դասակարգում՝ հենված լեզվական մի էական հատկանիշի՝ սահմանական եղանակի ներկա և անկատար անցյալ բայաձևերի կազմության սկզբունքի վրա: Դա ձևաբանական միահատկանիշ առաջին դասակարգումն էր: Բարբառագիտական հետագա բոլոր ուսումնասիրությունները կատարվել են հիմնականում այս սկզբունքով:

Դասակարգման աճառյանական սկզբունքը հետագայում ավելի մանրամասնվեց. առանձնացվեցին բարբառային նոր ճյուղեր, բացահայտվեցին բարբառային միավորների փոխհարաբերությունների նոր օրինաչափություններ, մշակվեցին դասակարգման ձևատիպաբանական սկզբունքներ (Է. Աղայան, Ա. Ղարիբյան):

Անցյալ դարակեսին Ա. Ղարիբյանը կատարեց նաև հայ բարբառների հնչյունաբանական դասակարգում՝ ըստ գրաբարի պայթական ու պայթաշփական բաղաձայնների՝ բառասկզբի դիրքերի բարբառային համապատասխանությունների:

Միահատկանիշ դասակարգումները թեն բավական արդյունավետ էին, սակայն հնարավորություն չէին տալիս լիարժեքորեն բացահայտելու հայ բարբառների ներքին բարդ ու բազմաբնույթ փոխհարաբերությունները, հստակորեն տարբերակելու բարբառային ստորակարգության միավորները (բարբառախումբ, բարբառ, խոսվածք): Միակ չափանիշը դիտվում էր հասկանալիության աստիճանը, որը հաճախ կամայական որակումների ու մեկնաբանությունների դուռ էր բաց անում:

Հայ բարբառագիտության մեջ այդ միավորների փոխհարաբերությունների բացահայտման հստակ չափանիշների բացակայությունը, բարբառային նույն միավորի՝ կառուցվածքային տարբեր մակարդակների ուսումնասիրման համաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակետերի կիրառման անհետևողականությունը, ժողովրդի բնական ու հաճախ պարտադրված տեղաշարժերի հետևանքով ստեղծված բարբառային բարդ իրավիճակը պահանջում էին մշակել դասակարգման ավելի արդյունավետ սկզբունքներ: Այդպիսի սկզբունք էր ակադ. Գ. Ջահուկյանի մշակած և իր իսկ կողմից առաջինը կիրառված բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման սկզբունքը, որի նախապատրաստական աշխատանքները սկզբնավորվել էին դեռևս անցյալ դարի 60-ական թվականների սկզբից:

Հեղինակը, ձեռնարկելով հայ բարբառների նոր՝ բազմահատկանիշ դասակարգում, նախապես նպատակադրվել էր կիրառել լեզվաբանական աշխարհագրության հիմնական սկզբունքներն ու մեթոդները, «...մասնավորապես այսպես կոչված զուգաբանությունների մեթոդը»¹, սակայն հայերենի բարբառային բարդ իրավիճակը և մեթոդն ինքնին հնարավորություն չէին տալիս այդ միավորների փոխհարաբերությունները հստակ ու ճշգրիտ չափանիշներով որոշելու: Լեզվաբանական աշխարհագրությունը բարբառային միավորների կենտրոններն ու սահմանները որոշում էր ըստ զուգաբանական գծերի խտության կամ նոսրության աստիճանի, որը դժվարացնում էր ստորակարգության միավորների առանձնացման չափանիշների որոշակիացումն ու մանրամասնումը: Ուստի հեղինակը մշակում է վիճակագրական բարբառագիտության մեթոդը՝ զուգաբանական գծերի ու քարտեզների փոխարեն կիրառելով համապատասխան աղյուսակներ՝ բարբառային հատկանիշների ընդհանրություններն ու տարբերություններն արտահայտելով թվային ցուցիչներով:

Բազմահատկանիշ վիճակագրական սկզբունքի էությունն ու այդ սկզբունքով կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները ներկայացված են «Հայ բարբառագիտության ներածություն» (Եր. 1972)

¹ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1972, էջ 13:

հիմնարար աշխատության մեջ, որը ծրագրային նշանակություն ունեցավ հետագա գրեթե բոլոր բարբառագիտական ուսումնասիրությունների համար: Աշխատությունը ժամանակին ըստ արժանվույն գնահատվել ու նրա հիմնական սկզբունքները վերլուծվել են մասնագետների կողմից²:

Բազմահատկանիշ վիճակագրական սկզբունքը այդ աշխատության մեջ կիրառված է ոչ միայն համաժամանակյա, այլ նաև տարածամանակյա բարբառագիտության կարևոր շատ խնդիրների առաջընթացում, քննության ու լուծման նպատակով: Այս աշխատության մեջ առաջին անգամ կատարված է նաև հայ բարբառների բառաաշխարհագրության և բառավիճակագրության, ինչպես նաև՝ բարբառային ժամանակագրության փորձ՝ ըստ Սվոդեշի լեզվաժամանակագրության մեթոդի: Այս վերջին դեպքում համեմատության եզր ընդունված նորմավորված գրաբարի հետ արդի բարբառների համեմատությունները, բնական է, չէին կարող ժամանակագրական դասակարգման ճշգրտություն ապահովել, ուստի, ինչպես հեղինակն է նշում, «ապագային է մնում լեզվաժամանակագրական հարցերի ավելի ռացիոնալ և ճշգրիտ մեթոդների ստեղծումը»³:

Աշխատության մեջ առաջ քաշված սկզբունքային բոլոր խնդիրների վերլուծությունները առանձին ուսումնասիրությունների նյութ են, ուստի այստեղ մենք կանդրադառնանք միայն բազմահատկանիշ համաժամանակյա դասակարգման քննությանը:

Այս դասակարգման սկզբունքային նորությունն ու առավելությունն այն էր, որ լեզվական կառուցվածքի մեկ կամ մի քանի հատկանիշների փոխարեն հիմք են ընդունվել առավել էական հատկանիշների ամբողջական խմբեր, որոնք տեղայնացվել և բաշխվել են ընտրված բարբառախոս վայրերի վրա: Այս դեպքում խիստ կարևորվում են բարբառային հատկանիշների ու բարբառախոս վայրերի ճիշտ և համամասն ընտրությունն ու արժեքավորումը: Իհարկե դասակարգվող միավորների փոխհարաբերությունների բացահայտումն առավել մեծ ճշգրտություն կունենար, եթե ընտրվեին բարբառախոս բոլոր վայրերն ու բարբառային տարբերակիչ բոլոր հատկանիշները: Սակայն դա գործնականում շատ դժվարությունների հետ էր կապված, տեսականորեն էլ ոչ այնքան խրախուսելի, որովհետև նախ՝ անբավարար էր բարբառախոս որոշ վայրերի խոսվածքային միավորների նկարագրվածության աստիճանը, և երկրորդ՝ կառաջանար հավելուրդային ինֆորմացիա, որի դեպքում, ինչպես հեղինակն է նշում, «... ջնջվում է

² Տե՛ս Լ. Հովսեփյանի գրախոսությունը (ԼՀԳ, 1974, № 1), «Հայ բարբառագիտության անցած ուղին և զարգացման հեռանկարները» հոդվածում Հ. Մուրադյանի անդրադարձը (ԼՀԳ, 1974, № 4), Մ. Ասատրյանի «Հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգումը» հոդվածը (ԲԵՀ, 1982, № 1):

³ Գ. Բ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 245:

դասակարգման առարկայի և դասակարգման մոդելի սահմանը. մոդելը փաստորեն համընկնում է առարկայի (օբյեկտի) հետ, որն իր հերթին դժվարացնում է օբյեկտի ընկալումը մարդկանց կողմից, այսինքն՝ թուլացնում է օբյեկտի իմացական արժեքը...»⁴: Այս դեպքում հեղինակը կատարել է բարբառախոս վայրերի և բարբառային հատկանիշների որոշակի ընտրություն: Բարբառախոս վայրերի ընտրության դեպքում առաջնորդվել է տվյալ բնակավայրի մեծության, վարչատնտեսական կարևորության, պատմական հնության, արդի բարբառագիտության համար ունեցած նշանակության ու նկարագրվածության աստիճանի չափանիշներով:

Բարբառային հատկանիշներն ընտրելիս առավելությունը տրվել է դրանց կարևորությանն ու տարածվածությանը: Կարևոր են դիտվել այն հատկանիշները, որոնք լեզվական կառուցվածքում ունեն տեսակարար մեծ կշիռ, կիրառման հաճախականություն, գործառական կարևոր արժեք ու բեռնվածություն: «Ըստ տարածվածության չափանիշի գերադասություն է տրվում այն հատկանիշին, որն ընդգրկում է աղյուսակում տրված վայրերի 50±35%-ը, այսինքն՝ ոչ պակաս, քան 15%-ը, և ոչ ավելի, քան 85%-ը»⁵:

«Բարբառային հատկանիշ» հասկացությունն այստեղ դիտված է ոչ թե լեզվական կառուցվածքային հատկանիշների բնութագրով, այլ դասակարգվող միավորների՝ միմյանցից ունեցած ամեն կարգի տարբերությամբ⁶: Հաշվարկումները հեշտացնելու, ինչպես նաև լեզվական կառուցվածքի բոլոր մակարդակների հատկանիշների համամասնությունն ապահովելու նկատառումով հեղինակը սահմանափակվել է 100 հատկանիշի ընտրությամբ, որոնցից 50-ը հնչյունական են (համամասնաբար՝ 25 բաղաձայնական, 25 ձայնավորային ու երկբարբառային), 50-ը՝ քերականական (որոնցից՝ 25-ը՝ անվանական ու դերանվանական, 25-ը՝ բայական): Այս հարյուր հատկանիշները բաշխված են ընտրված 120 բարբառախոս վայրերի վրա: Վերջիններս աղյուսակներում դասավորված են ըստ բնակավայրերի աշխարհագրական մերձավորության, որոշ դեպքերում էլ նկատի է առնված ավանդույթը. բարբառախոս կենտրոնների մոտ դասավորված են բարբառային հատկանիշներով մերձավոր տարածքները: Տվյալ հատկանիշի առկայությունը արտահայտված է + (այլուս) նշանով, բացակայությունը՝ - (մինուսով), իսկ «Այն բոլոր դեպքերում, երբ այդ վայրում տվյալ հատկանիշը գտնվում է սկզբնավորման կամ մահացման պրոցեսում, չի ընդգրկում բոլոր կարևոր բառերը, նույն վայրում տալիս է զուգահեռ

⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 44:

ձևեր և այլն, օգտագործվում են $^{\circ}$ և $\mp$ նշանակումները⁷: Երբ տվյալ հատկանիշի առկայությունը տալիս է ներքին տարբերակումներ, օգտագործվում են նաև $+^1, +^2, +^3 \dots$ նշանակումները:

Աղյուսակներում նույնարժեք նշանների (+ և +, - և -, $\mp$ և $^{\circ}$, $^{\circ}$ և $^{\circ}$, $\mp$ և $\mp$) առկայությունը գնահատվում է 0 (զրո), իսկ տարարժեք (- և +), նաև - և $+^1$, - և $+^2$, - և $+^3$ նշաններինը՝ մեկ միավոր: Մնացած բոլոր տարբերությունները (- և $\mp$, - և $^{\circ}$, + և $\mp$, + և $^{\circ}$, + և $+^1$, + և $+^2$, + և $+^3 \dots$) գնահատվում են կես միավոր: Հասկանալի է, որ գնահատման այսպիսի չափանիշները չեն կարող ապահովել դասակարգվող միավորների լիակատարին մոտեցող օբյեկտիվություն, քանի որ այս չափանիշներով երբեմն հավասարեցվում են ոչ համարժեք հատկանիշներ: Ուստի, ինչպես հեղինակն է նշում, «Այդ մասին ապագայում պետք է մտածել»⁸:

Այս բոլորից հետո, երբ արդեն կատարված է բարբառախոս վայրերի ընդհանրությունների ու տարբերությունների հաշվարկում և հնարավոր բոլոր կոմբինացիաների մշակում, հեղինակն անցնում է հիմնական նպատակի իրագործմանը՝ բարբառների վիճակագրական դասակարգմանը, որը ընդգրկում է հաջորդական մի քանի գործողություններ: Առաջին և շատ կարևոր քայլը մակարդակային ցուցիչի, այսինքն՝ ստորակարգվող միավորների ստորին և վերին շեմերի որոշումն է: Հատկանիշների բաշխման հաշվարկումներից պարզվում է, որ հայերենի բարբառների տարբերակիչ հատկանիշների առավելագույն քանակը ըստ 100 հատկանիշ պարունակող ցուցակի 66,5 է. այդքան հատկանիշներով է տարբերվում ծայր հյուսիսարևմտյան միջբարբառախումբի միավոր Կուտին հարավարևելյան բարբառախումբի Ագուլիսի և Յոնայի խոսվածքներից: Դասակարգման մանրամասնությունը կախված է ընտրված հատկանիշների և ստորակարգության միավորների քանակից: Ստորակարգության երեք մակարդակ (բարբառախումբ, բարբառ, խոսվածք) ընդունելու դեպքում տարբերակիչ հատկանիշների առավելագույն քանակը բաժանվում է մակարդակների ընդունված թվի վրա, այս դեպքում՝ երեքի, որով ստացվում է մակարդակային ցուցիչը: Հատկանիշների առավելագույն քանակը նշանակելով M^n max-ով, մակարդակների քանակը՝ L^n -ով, մակարդակային ցուցիչը՝ $indL$ -ով, կստացվի $indL = \frac{M^n \max}{L^n}$ բանաձևը: Այս բանաձևի մեջ տեղադրելով որոշակիացված տվյալները՝ $indL$ -ը կլինի $\frac{66,5}{3} \approx 22$, այսինքն՝ 0,5-ից մինչև 22 տարբերակիչ հատկանիշ ընդգրկող միավորները խոսվածքներ են, 22,5-ից մինչև 44-ը՝ բարբառներ, 44,5-ից մինչև 66-ը՝ բարբառախումբեր: Մնացորդ ստացված 0,5-ը հեղինակը գումարել

⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

⁸ Նույն տեղում, էջ 42, էջաստորի 2 ծանոթագրությունը:

է Բարբառախմբերի մակարդակային ցուցիչի վերին շեմքին և առանձնացրել ստորակարգության ավելի բարձր միավոր՝ բարբառային խմբակցություն, որի ստորին շեմքը կլինի 66,5-ը: Այս վերջին դեպքում արդեն տարբերակվում են հայերենի բարբառային երկու մեծ խմբակցությունները, ինչը համընկնում է ավանդական արևելյան և արևմտյան խմբակցությունների հետ:

Հաջորդ քայլը մակարդակային (բարբառախմբերի, բարբառների, խոսվածքների) կենտրոնների առանձնացումն ու դրանց քանակի որոշումն է: Այս դեպքում հեղինակն առաջնորդվել է այն սկզբունքով, որ առանձնացվեն հնարավորինս շատ կենտրոններ, որոնք ունենան սովյալ մակարդակին հատկացվող առավելագույն տարբերակիչ հատկանիշներ, ըստ լեզվաբանական աշխարհագրության սկզբունքի՝ գուգաբանական գծերի ավելի խիտ ցանցեր: Կենտրոններն առանձնացնելիս նկատի է առնվել դրանց՝ միմյանցից ունեցած տարբերակիչ հատկանիշների հնարավորինս հավասար քանակ: Այդ կենտրոնների սահմանները կլինեն նախորդ մակարդակի վերին շեմքին մոտեցող հատկանիշների քանակը: Ըստ այս սկզբունքի՝ նույն բարբառին հատկացվող խոսվածքներն իրարից ավելի քիչ տարբերություններ պետք է ունենան, քան տարբեր բարբառների պատկանողները, որոնք էլ իրենց հերթին՝ ավելի քիչ, քան տարբեր բարբառախմբերի պատկանողները: Առաջադրվող դասակարգման մեջ հիմնականում այդպես էլ կա:

Երրորդ գործողությունը առանձնացված միավորների կազմի որոշումն է, այսինքն՝ ընտրված միավորների խմբավորումը. սկսելով ստորակարգ միավորներից՝ խոսվածքները խմբավորել բարբառների, բարբառները՝ բարբառախմբերի մեջ: Դասակարգումն ավելի մանրամասնելու դեպքում, այսինքն՝ եթե առանձնացվեն նաև ենթախոսվածքներ, ենթաբարբառներ, բարբառային ենթախմբեր, համամասնաբար, ըստ բանաձևի, կփոխվի նաև մակարդակային ցուցիչը:

Կատարելով բարբառախոս 120 վայրերում տարբերակիչ 100 հատկանիշների բաշխման բոլոր հնարավոր կոմբինացիաների հաշվարկումներ, թվային ճշգրիտ ցուցիչներով առանձնացնելով համապատասխան միավորների կենտրոնները՝ Գ. Ջահուկյանը առաջարկում է հայերենի բարբառների դասակարգման նոր պատկեր, որի բերած մյուս նորարարությունն այն էր, որ առանձնացվում են նաև միջակա միավորներ, որոնք բարբառային հիմնական երկու և ավելի կենտրոններից տարբերակվում են հատկանիշների հավասար քանակով:

Բարբառների արևմտյան խմբակցության մեջ առանձնացված են երեք բարբառախմբեր՝ ա) Անտիոքի կամ ծայր հարավարևմտյան, բ) Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան, գ) Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավկենտրոնական), և չորս միջբարբառախմբեր՝ ա) Կիլիկիայի կամ հարավարևմտյան, բ) Համշենի կամ հյուսիսարևմտյան, գ) Առդեալի (Տրանսիլ-

վանիայի) կամ ծայր հյուսիսարևմտյան, դ) Վանի կամ հարավային:

Բարբառների արևելյան խմբակցության մեջ դասակարգված են՝ ա) Խոյ-Մարադայի կամ հարավարևելյան, բ) Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան, գ) Ագուլիս-Մեդրի կամ արևելյան բարբառախմբերը և դ) Ղարաբաղ-Շամախիի կամ ծայր հյուսիսարևելյան միջբարբառախումբը:

Խոսվածքներն ու բարբառները խմբավորված են այս խմբերի ու միջնախմբերի մեջ ըստ մերձավորության աստիճանը որոշող թվային ցուցիչների: Առանձնացված են նաև միջբարբառներ: Վերջնական արդյունքում ստացված բարբառային 44 միավորները խմբավորված են նշված 6 խմբերի և 5 միջնախմբերի մեջ:

Վերջում հեղինակը ներկայացրել է դասակարգման արդյունքներն ամփոփող աղյուսակ, ուր նշված են նաև միննույն բարբառի մեջ մտնող ամեն մի խոսվածքի տարբերակիչ հատկանիշների քանակը նախորդ խոսվածքից ըստ մերձավորության աստիճանի: Բարբառախմբային և միջխմբային կենտրոնների՝ միմյանց հետ ունեցած փոխհարաբերությունները ներկայացված են համապատասխան գծապատկերներով, որոնցում կենտրոնների փոխհարաբերությունները պատկերող հոծ և ընդհատ գծերի վրա նշանակված են տարբերակիչ հատկանիշների թվային ցուցիչները:

Այս դասակարգմամբ ակադ. Գ. Ջահուկյանը ճշգրտել ու հստակեցրել է հայերենի բարբառային միավորների՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած դիրքն ու փոխհարաբերությունները, սահմանել ստորակարգության միավորների մաթեմատիկական ցուցիչներ: Նա հանգել է նաև այն եզրակացության, որ բարբառները խիստ ընդգծված սահմաններ չունեն, և առանձնացված միջակա օղակները նշում են հենց այդ անցումային գծերը:

Բարբառախոս վայրերի, բարբառային տարբերակիչ հատկանիշների, սրանց գնահատման չափանիշների, ինչպես նաև համեմատության չափանիշների հետագա հավելում-փոփոխություններն ու ճշգրտումները, կարծում ենք, էական փոփոխություններ չեն մտցնի դասակարգման սկզբունքի բուն էության և ստացված արդյունքների մեջ: Իսկ ինչպես ամեն մի սկիզբ ու նոր սկզբունք, այս դասակարգումը ևս ենթակա է հետագա կատարելագործման, և, ինչպես հեղինակն է նշում առաջաբանում, «...սպագան ցույց կտա, թե ինչ նոր հատկանիշներ կարելի է ընտրել, և ինչպես պետք է ավելի արդյունավետ դարձնել ներկա սկզբունքները»⁹:

Այս առումով ունենք որոշ նկատառումներ բարբառախոս վայրերի ընտրության, դասավորության, բարբառային հատկանիշների առանձնացման ու գնահատման չափանիշների, համեմատության եզրի

---

⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

և մասնակի դեպքերում՝ նաև որոշ մեկնաբանությունների վերաբերյալ: Նախ՝ համեմատության եզրի մասին: Բարբառագիտական ուսումնասիրություններում բարբառային միավորների դասակարգման համար սովորաբար ընդունվում է համեմատության որոշակի եզր, չափանիշ: Այդ եզրի հետևողական պահպանումը անհրաժեշտ է լեզվական կառուցվածքի բոլոր մակարդակների ուսումնասիրման դեպքում: Մակայն մեր բարբառագիտական նախընթաց գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում այդ սկզբունքը հետևողականորեն չի կիրառվել: Հնչյունական համապատասխանությունների քննության դեպքում իբրև համեմատության եզր վերցվել է գրաբարյան համակարգը, իսկ ձևաբանականի դեպքում՝ արդի գրական լեզուներից որևէ մեկը, որը ոչ միայն խախտում է ուսումնասիրման հայեցակետերի միասնականությունը, այլև ճիշտ չի արտացոլում դասակարգվող միավորների հարաբերություններն ու դրանց ծագումնաբանական նախահիմքերը: Խուսափելու համար այդպիսի սահմանափակումներից Ջահուկյանը փորձում է բարբառային հատկանիշների բացառումով հասնել մի «... վերացական, ոչ բարբառային վիճակի, որը կբնութագրվի բոլոր դեպքերում որպես ոչ նշանակիր անդամ»¹⁰ և կունենա միայն զրո նիշեր, իսկ գրական լեզուներն ու բարբառները՝ նաև դրական նիշեր՝ մի քանիսից մինչև մի քանի տասնյակ: Բայց ամբողջ հարցն այն է, թե բարբառային հատկանիշներն ինչպե՞ս են առանձնացվում, ինչի՞ հիման վրա: Չէ՞ որ, ասենք, երբ առաջին ցուցակի (աղյուսակ 2) 21-րդ կետը ձևակերպվում է՝ ֆ-ի առկայություն, արդեն ենթադրվում է մի վիճակ, ուր ֆ-ն բացակայում է: Այստեղ արդեն ինքնին ենթադրվում է, որ այս հատկանիշի առանձնացումը կատարված է ըստ հին հայերենի շփականների համակարգի: Կամ՝ նույն աղյուսակի 15-րդ կետը ձևակերպված է այսպես. «Բառասկզբում (ձայնավորից առաջ) գրական լեզուների համեմատությամբ հավելական շնչի (հ, հ>խ, այլև Կ-ի առկայություն. ազի (~հազի, հաքի, հնաքի)...»: համեմատության եզրը այստեղ ևս ենթադրվում է, այն է՝ արդի գրական լեզուներից որևէ մեկը:

Եվ, վերջապես, «բարբառային հատկանիշ» հասկացությունն ինքնին ենթադրում է ոչ բարբառային լեզվավիճակներ, որոնց հարաբերությամբ էլ առանձնացվում են այդ հատկանիշները: Այսինքն՝ այսպես թե այնպես ոչ բարբառային վիճակը, որը, ըստ հեղինակի, կբնութագրվի միայն զրո նիշերով, հնարավոր չէ ենթադրել առանց որևէ չափանիշի: Համաժամանակյա դասակարգման համար, ինչպես բարբառային հատկանիշներն են առանձնացված ըստ բարբառների արդի վիճակների, այնպես էլ, մեր կարծիքով, համեմատության եզր կարելի է ընդունել գրական արդի լեզուներից որևէ մեկը և այն հետևողականորեն

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 40:

րեն պահպանել լեզվական կառուցվածքի բոլոր մակարդակների քննության դեպքում:

Հատկանիշներն առանձնացնելիս հեղինակը խուսափում է ժամանակային հաջորդականությունն ենթադրող ձևակերպումներից և ծագում-հանգում (> և <) ցույց տվող նշաններից: Այս դեպքում նախընտրում է ժամանակային չեզոքությունն արտահայտող «համապատասխանում է, ... դիմաց առկա է» արտահայտություններ և օգտագործում է ալիքաձև (~) նշան: Որոշ անհետևողականությունն նկատելի է նաև այս դեպքում: Այսպես օրինակ՝ 2-րդ ցուցակի 34-րդ հատկանիշը (աղյուսակ 3) ձևակերպված է «Քմայնացած ձայնավորների առկայություն (ü, ñ, ö, ni)», ճիշտ կլիներ թերևս՝ քմային ձայնավորների առկայություն, կամ նույն աղյուսակի 47-րդ կետը՝ «Շեշտակիր ո (o) -ի ապաշրթնայնացածություն (ո, օ~ա, է, ի, ը)», ձևակերպել՝ շեշտակիր շրթնային ձայնավորների դիմաց ոչ շրթնային ձայնավորներ (ա, է, ի, ը. խոռվ~խըռավ, խըռվ): Այս բոլոր դեպքերում զգացվում է նաև համեմատության եզրը, որն է գրական լեզուներից որևէ մեկը: Օրինակները կարելի է շարունակել. պարզապես նշենք, որ որոշ ճշգրտումներ կարելի է կատարել նաև հատկանիշների ձևակերպումների մեջ և խուսափել ընթացքայնություն, ժամանակային հաջորդականություն ցույց տվող արտահայտություններից:

Թերևս որոշ ճշգրտումներ կարելի է մտցնել նաև բարբառախոս վայրերի ընտրության ու դասավորության, հատկանիշների բնութագրման ու արժեքավորման, ինչպես նաև առանձնացված կենտրոնների ներքին փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

Նախ՝ բարբառախոս կենտրոնների ընտրության և դասավորության մասին: Ինչպես արդեն նշվել է, բարբառախոս վայրերը ընտրված են ըստ բնակավայրերի վարչատնտեսական ու պատմական նշանակության, ըստ այդ վայրերի բարբառային միավորների նկարագրվածության աստիճանի, ըստ մեծության ու հնության չափանիշների: Դասավորությունը կատարված է հիմնականում ըստ աշխարհագրական մերձավորության. երբեմն էլ որոշ վայրեր դասավորված են համապատասխան կենտրոնների մոտ ըստ այդ վայրերի լեզվական մերձավորության (այս վերջին դեպքում նկատի է առնված նաև ավանդույթը): Համաժամանակյա դասակարգման համար, կարծում ենք, ավելի ճիշտ կլիներ պահպանել աշխարհագրական մերձավորության սկզբունքը. այս դեպքում կբացահայտվեին նաև նախնական բնական տարածքների հետագա խախտումները և դրանց պատմական հիմքերը: Մ. Ասատրյանը անդրադարձել է նաև բարբառախոս վայրերի ընտրության անհամամասնությանը, ընտրության Ջահուկյանի՝ իր իսկ չափանիշների խախտումներին, որի հետևանքով «...հեղինակի ուսումնասի-

րության ոլորտից դուրս են մնացել Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Դիլի-
ջանի, Շամշադինի, Իջևանի, Ստեփանավանի, Կիրովաբադի, Ալավեր-
դու և մի շարք այլ մեծ բնակավայրերի խոսվածքները»¹¹: Հասկանալի
է, որ այս հանգամանքը կարող է խախտել դասակարգման ճշգրտու-
թյունը, քանի որ հնարավոր է՝ դուրս մնան որոշակի տարածվածություն
և տարբերակիչ կարևոր նշանակություն ունեցող հատկանիշներ:

Թերևս որոշ վերապահությամբ պետք է մոտենալ նաև հատկա-
նիշների ընտրության ու սրանց գնահատման չափանիշներին: Այսպես
օրինակ՝ բաղաձայնական հատկանիշներն ընդգրկող ցուցակում (աղ-
յուսակ 3) բարբառային հատկանիշներ են դիտված բառասկզբի պայ-
թականների ու պայթաշփականների շնչեղ-խլությունը, շնչեղ-ձայնե-
ղությունը, խլությունը, բայց չի ներառված նույն դիրքի ձայնեղությունը,
որն ընդգրկում է և՛ արևմտյան (Պոլիս), և՛ արևելյան (Թբիլիսի, Ագու-
լիս, Մեղրի, Կարձևան) որոշ տարածքներ և տարբերակիչ կարևոր
հատկանիշ է: Այստեղ նշենք, որ բառասկզբի խուլերի ձայնեղությունը
և ձայնեղների խլությունը, որ նշված են առաջին ցուցակի (աղյուսակ 2)
3-րդ և 5-րդ կետերում, չեն կարող ընկալվել առանց ելակետային միա-
վորների, առանց համեմատության եզրի (ո՞ր համակարգի տեղաշարժ-
տեղափոխություն է այն): Նույն աղյուսակի 7-րդ կետում նշված ոչ բա-
ռասկզբի շնչեղ-խլությունը դիտված է բարբառային տարբերակիչ
հատկանիշ, մինչդեռ նույն դիրքում ձայնեղների անտեղաշարժ բնույ-
թը, որը, կարծում ենք, բարբառային շատ բնութագրական հատկանիշ
է (մարդ՞ մարդ, շաբաթ՞շաբաթ, դդում՞դդում...), չի ընդգրկված:
Առարկելի է նույն աղյուսակի 21-րդ կետի ձևակերպումը՝ ֆ-ի
առկայություն: Համաժամանակյա դասակարգման համար ճիշտ
կլինեն ֆ-ի բացակայություն ձևակերպումը, քանի որ ֆ-ն նոր
բարբառներում գրեթե համահայկական ընդգրկում ունի: Կարելի է
վերաձևակերպել նաև 24-րդ կետը. ոչ թե բաղաձայնահաջորդ ն-ի
պահպանվածություն, այլ՝ միավանկ բառերի բաղաձայնահաջորդ
դիրքի ն-ի առկայություն (բերված ձևակերպման մեջ ևս լրելային
ենթադրվում է համեմատության եզրը, որն է հին հայերենը):
Հատկանիշների 2-րդ ցուցակում կարելի է միավորել և ընդհանուր
հատկանիշ դիտել 31-րդ և 32-րդ կետերի հատկանիշները՝ իբրև ե-ի և
ո-ի բարձրացող-երկբարբառային արտասանություն: Նույնը նաև՝ 35-
րդ, 36-րդ, 37-րդ հատկանիշները. ետնալեզվային **ա, օ, ու**-ի դիմաց
առաջնալեզվային ձայնավորներ՝ **ա, օ, ու**:

Երրորդ ցուցակի (աղյուսակ 4) անվանական հատկանիշների մեջ
կարելի է առանձնացնել **-վի, -տի, -նի** պարզ հոգնակերտների առկա-
յությունը, որը բարբառային բնութագրական հատկանիշ է՝ առկա

¹¹ Մ. Ասատրյան, Հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգումը, «Բանբեր
Երևանի համալսարանի», 1982, № 1, էջ 86:

սահմանափակ տարածքներում:

Կարելի է և պետք է հավելել հոլովական առկայացական և չեզոքանվանողական հիմքերի առկայությունը որոշ տարածքներում, որով տարբերակվում են խոսքային-իրատրական և լեզվական-անվանողական ձևերը: Դերանվանական հատկանիշների մեջ կարելի է ներառել դերանունների իրանիշ դասի *ի* արմատական տարրի պահպանվածությունը նոր իմաստավորումով, որը բնորոշ է Անտիոքի տարածքի բարբառային միավորներին (Սվեդիա-Քեսաբ):

Չորրորդ ցուցակի (աղյուսակ 5. բայական հատկանիշներ) վերաբերյալ արժեքավոր դիտողություններ է արել Մ. Ասատրյանը վերոնշյալ հոդվածում: Բայական հատկանիշներից 92-րդը ձևակերպված է այսպես. «Պիտի եղանակիչի սղված ձև». ներքին տարբերակմամբ՝ «երկրորդ վանկի սղում (*պի, պ, բի, բ*), առաջին վանկի սղում (*տի, տ, ղի, ղ*) » (էջ 101-102): Հայտնի է, որ սրանց, հատկապես առաջին վանկի սղումով *տի, տեմ* ձևերի նախադաս և հետադաս կիրառություններն ունեն տարածքային որոշակի բաշխումներ և դիմային ձևերի կազմության առանձնահատկություններ, որոնք նույն հատկանիշի տակ միավորվել չեն կարող:

Ընտրված հատկանիշների գնահատման չափանիշների վերաբերյալ արժեքավոր դիտողություններ է արել Լ. Հովսեփյանը վերոնշյալ գրախոսության մեջ: Նկատի ունենալով ներքին տարբերակումներ արտահայտող հատկանիշների հավասարեցումը աղյուսակների 25-րդ, 50-րդ, 75-րդ, 100-րդ կետերում նշված հատկանիշներին (երկու դեպքում էլ դրանք ներկայացված են նույնատիպ նշաններով), նշում է, որ այս վերջիններից յուրաքանչյուրն ունի ինքնուրույն հատկանիշի արժեք, ուստի, ի տարբերություն նախորդների, պետք է գնահատվեն ոչ թե 0,5, այլ մեկ ամբողջական միավորով: Նկատենք նաև, որ այդ կետերում նշված հատկանիշները թեև ունեն սահմանափակ տարածում, սակայն բարբառային տարբերակման համար երբեմն շատ ավելի կարևոր են, քան հիմնական հատկանիշների մեջ ընդգրկված որոշ հատկանիշներ:

Որոշ հակասություններ են նկատելի բարբառային միավորների ներկայացված հարաբերակցությունների մեջ: Տարբեր խմբակցությունների մեջ դասակարգված միավորները երբեմն ավելի քիչ հատկանիշներով են տարբերվում (ինչպես Վանը և Խոյը՝ ընդամենը 24 տարբերակիչ հատկանիշով), քան նույն խմբակցությանը պատկանող միավորները (ինչպես Քեսաբն ու Կարինը՝ 46 հատկանիշով, մինչդեռ Քեսաբն ու Երևանը, որոնք տարբեր խմբակցությունների միավորներ են, տարբերակվում են 37,5 միավորով):

Հավակնություն չունենալով անառարկելի համարել մեր այս նկատառումները՝ նպատակ ենք ունեցել պարզապես ներկայացնելու որոշ

հարցադրումներ Ջահուկյանի մշակած ու ներկայացրած դասակարգման առավել ճշգրտման ու անհրաժեշտ հավելում-փոփոխություններ կատարելու ուղղությամբ: Իսկ առաջադրված այս նոր սկզբունքն ինքնին հնարավորություն է տալիս ներկայացնելու և լուծելու համաժամանակյա և պատմական բարբառագիտության շատ խնդիրներ ու նոր հեռանկարներ է բացում հայ բարբառագիտության հետագա զարգացման համար:

Բանալի բառեր - *Գ. Ջահուկյան, հայ բարբառների բազմահատկանիշ դասակարգում, բարբառային միավորների ստորակարգություն, խոսվածք, բարբառ, միջակաօղակ, բարբառային հատկանիշ, բարբառախումբ, բարբառախոս վայրեր, մակարդակային ցուցիչ*

ГАХТУИ ГАНАНЯН – Классификация армянских диалектов по многим признакам. – Принцип классификации диалектов по целому ряду признаков был выдвинут академиком Г. Джаукяном в 70-е годы прошлого века. В отличие от классификации по одному признаку, он позволяет установить точные количественные критерии для единиц диалектной иерархии и чётко выявить взаимоотношения между диалектами. При такой классификации определяются также промежуточные звенья, содержащие переходные черты. Сложные и разнообразные взаимоотношения диалектов требуют некоторых уточнений в выборе и количестве признаков, по которым они классифицируются. В силу основного своего принципа классификация по многим признакам открывает новые перспективы как в изучении диалектов, так и в других областях арменистики.

Ключевые слова: *классификация диалектов по многим признакам, иерархия диалектных единиц, говор, переходное звено, группа диалектов, территории диалектов, уровень показатель*

GAGHTUHI HANANYAN – The Multi-feature Classification of Armenian Dialects. – In the seventies of the previous century, academician G. Jahukyan put forward the principle of multi-feature classification of Armenian dialects. In contrast to mono-feature classification, the given approach defines exact mathematical indices which not only demarcate the subordination limits of dialectal units but also reveal the interrelationships of Armenian dialects. The intermediary chains are distinguished which express transitional features. As the problem of the Armenian dialects is complex and diverse, we can specify the choice and number of about 100 characters. The main principles of multi-feature classification open new horizons not only for the research of the Armenian dialects but for the studies of the Armenian language as well.

Key words: *G.Jahukyan, multi-feature classification of Armenian dialects, dialectal units of subordination, vernacular, intermediary chains, dialect group, dialectal features, dialectal regions, level index*